



**Vlaanderen**  
is duurzaam

# Grensoverschrijdende duurzaamheid

DUURZAAMHEID EN INTERNATIONALISERING  
IN HOGER ONDERWIJS

Vlaamse  
Overheid

[WWW.OND.VLAANDEREN.BE](http://WWW.OND.VLAANDEREN.BE)  
[WWW.LNE.BE](http://WWW.LNE.BE)



# Inhoudstafel

<b>1. Inleiding: 'grensoverschrijdende Duurzaamheid'</b>	<b>5</b>
<b>2. Parallele bevraging Vlaams hoger onderwijs: duurzaamheid en internationalisering</b>	<b>5</b>
<b>3. Duurzaamheid en internationalisering als mondiale uitdaging</b>	<b>6</b>
<b>4. Duurzaamheid en internationalisering in hoger onderwijs</b>	<b>8</b>
4.1. 'Internationalisering in het hoger onderwijs'	8
4.2. 'Duurzaam hoger onderwijs'	8
<b>5. Verkenning relatie duurzaamheid en internationalisering in hogeronderwijsinstellingen.</b>	<b>11</b>
5.1. Mijn hogeronderwijsinstelling werkt aan internationalisering. Wat kan duurzaamheid bieden?	11
5.2. Mijn hogeronderwijsinstelling werkt aan duurzaamheid. Wat kan internationalisering bieden?	11
5.3. Samen werken aan internationalisering en duurzaamheid binnen een hogeronderwijsinstelling	12
<b>6. Werven 'duurzaamheid en internationalisering'</b>	<b>12</b>
6.1 Werf 1: Missie en Visie instelling	12
6.2 Werf 2: Kernopdracht onderwijs	13
6.2.1 <i>Missie en visie opleiding</i>	14
6.2.2 <i>Leerresultaten opleiding</i>	15
6.2.3 <i>Curriculumactiviteiten voor internationalisering en duurzaamheid</i>	16
6.2.4 <i>Leeromgeving voor internationalisering en duurzaamheid</i>	29
6.3 Werf 3: Capaciteitsopbouw staf	31
6.4 Werf 4: Valorisatie van maatschappelijke impact	32
<b>7. Grensoverschrijdende duurzaamheid in de praktijk</b>	<b>32</b>
<b>8. Referenties</b>	<b>33</b>







# 1. Inleiding: 'grensoverschrijdende Duurzaamheid'

De voorliggende nota 'grensoverschrijdende Duurzaamheid' zoomt in op de wederzijdse versterking tussen de thema's 'duurzaamheid' en 'internationalisering' in het Vlaamse hoger onderwijs, als een gepast antwoord op maatschappelijke uitdagingen.

Deze nota gaat in op:

1. Het concept duurzaamheid
2. De thema's duurzaamheid en internationalisering binnen hoger onderwijs
3. De kruisbestuiving tussen duurzaamheid en internationalisering binnen hoger onderwijs
4. Werven om deze kruisbestuiving te stimuleren en/of te verankeren en reeds bestaande goede praktijkvoorbeelden uit het hoger onderwijs

De focus ligt hierbij op de praktijk van het onderwijs.

Deze nota is een start voor een breder debat over de mogelijkheden om de praktijk te oriënteren in de richting van 'grensoverschrijdende duurzaamheid'.

## 2. Parallele bevraging Vlaams hoger onderwijs: duurzaamheid en internationalisering

Hogeronderwijsinstellingen bevinden zich in een context waarin complexe maatschappelijke uitdagingen zich tonen. De vraag om (mee) antwoorden te zoeken, via onderwijs, onderzoek en maatschappelijke dienstverlening, klinkt steeds nadrukkelijker.

Zo krijgen hogeronderwijsinstellingen een belangrijke rol en verantwoordelijkheid in het nastreven van de duurzame ontwikkelingsagenda, zoals omschreven in de Sustainable Development Goals. Deze '**Sustainable Development Goals**' werden goedgekeurd door de Verenigde Naties en zijn de opvolger van de Millennium Development Goals.

Meer info over de sustainable development goals:

<https://sustainabledevelopment.un.org/sdgs>

Maar ook in het debat over de generieke competenties in het kader van '**Life Long Learning**' en/of de '**21st century skills**' wordt naar het hoger onderwijs gekeken. Deze competenties moeten afgestudeerden in staat stellen om snel en wendbaar in te spelen op toekomstige maatschappelijke uitdagingen.

Meer info over Life Long Learning:

<http://www.ond.vlaanderen.be/hogeronderwijs/bologna/actionlines/LLL.htm>

Meer info over 21st century skills:

Voogt, J. & Roblin, N.P. 2012. 'A comparative analysis of international frameworks for 21st century competences: Implications for national curriculum policies'. *Journal of Curriculum Studies*, (44,3). pp.299-321.

Een gericht appel om antwoorden te zoeken doet ook de **Vlaamse instellingsreview** die vanaf 2015 het onderwijsbeleid van hogeronderwijsinstellingen evalueert. De instellingsreview schuift thema's als duurzaamheid en internationalisering naar voren als mogelijke thema's vanwaaruit de instelling kan antwoorden op maatschappelijke uitdagingen.

Meer info over het NAS decreet: <https://www.nvao.net/beoordelingsproceduresvlaanderen/instellingsreview>

Het is niet wenselijk of mogelijk dat hogeronderwijsinstellingen alle maatschappelijke uitdagingen oplossen. Wat wel kan is het geïntegreerd werken aan maatschappelijke uitdagingen en meer ondersteuning bij het uitrollen van antwoorden op deze uitdagingen in de onderwijspraktijk. Dat was het uitgangspunt van de **Vlaamse ad hoc werkgroep 'internationalisering en duurzaamheid'** die zich in 2015 boog over de vraag of er synergie bestaat tussen internationalisering en duurzaamheid in hoger onderwijs en waar dan precies.

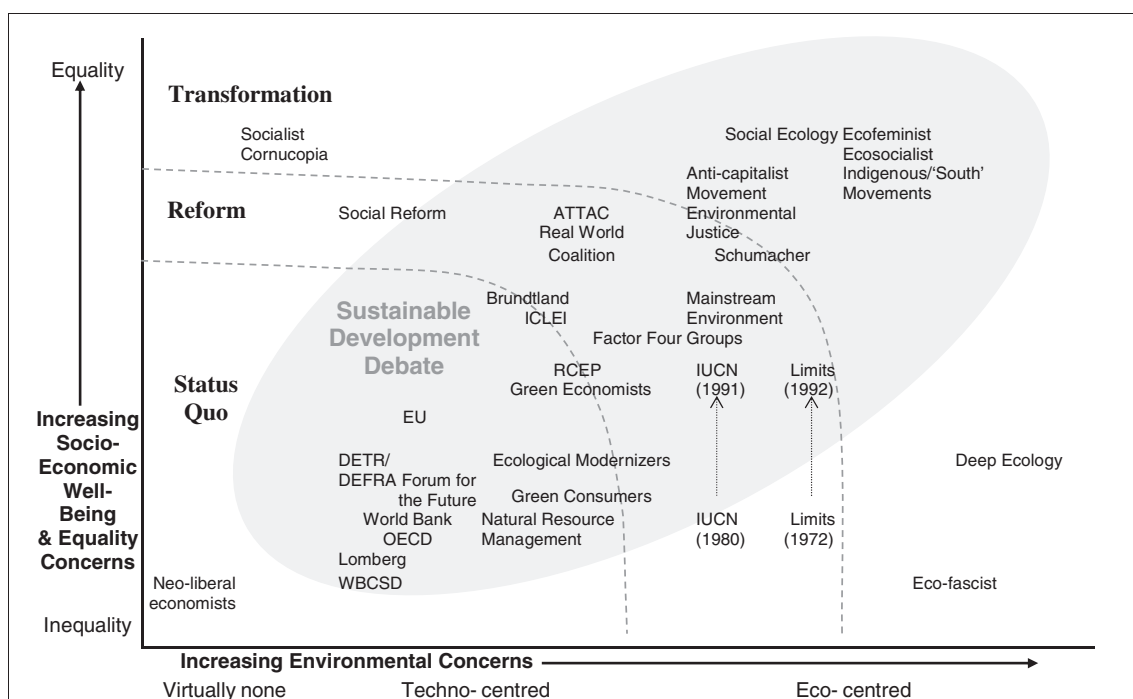
Duurzaamheid werd daarbij al snel gezien als tegelijkertijd een verbindende en stimulerende factor. Een idee dat ook gedeeld wordt in het VLOR-memorandum naar aanleiding van de verkiezingen in 2014. De Algemene Raad van de VLOR stelt in dat memorandum het eens te zijn met de stelling in het Vlaamse regeerakkoord dat er terughoudendheid moet zijn bij het toedelen van nieuwe opdrachten aan het onderwijs. De Algemene Raad stelt in die zin dat onderwijs de vitaliteit moet blijven ontwikkelen om zelf actief in te spelen op maatschappelijke verwachtingen. In het memorandum voegt de Algemene Raad daaraan toe: “Een voldoende breed opgevat concept van ‘duurzaamheid’ kan hier een verbindende en stimulerende rol in spelen.”

Meer info over het VLOR memorandum: <http://www.vlor.be/advies/memorandum>

### 3. Duurzaamheid en internationalisering als mondiale uitdaging

Vlaanderen maakt deel uit van een mondiale samenleving, gekenmerkt door een wereldwijde economische, politieke en culturele integratie. Een toenemende internationalisering is het gevolg van deze dynamiek. Dit biedt kansen maar ook uitdagingen op demografisch, sociaal, technologisch, economisch, ecologisch en bestuurlijk vlak.

**Duurzaamheid<sup>1</sup>** wordt wereldwijd gepresenteerd als een idee, een proces en een doelstelling die toelaat om de huidige situatie van ecologische, sociale en economische crisis (de zogenaamde *global change*) aan te pakken. Duurzaamheid kreeg zijn moderne, formele invulling in het bekende Brundtland rapport (*World Commission on Environment & Development, 1987*). Het is een belangrijk concept in VN-cenakels, en dankt hieraan een groot deel van zijn naambekendheid en populariteit. Het concept is echter geenszins beperkt tot die intergouvernementele, politieke sfeer. **Een veelheid aan maatschappelijke actoren** heeft zich het concept toegeëigend (Hopwood *et al.*, 2005), wat toe te juichen is en wijst op het wervende karakter van het concept. Figuur 1 maakt echter ook duidelijk dat die diversiteit aan stakeholders ook leidt tot een grote **verscheidenheid aan interpretaties**.



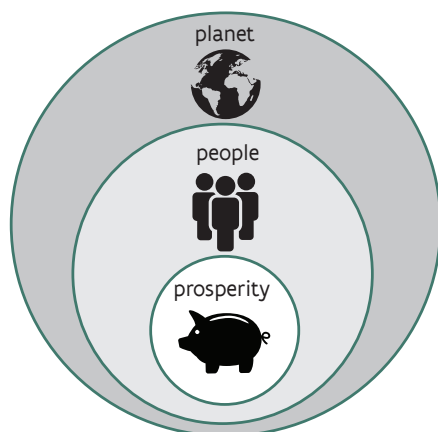
Figuur 1: Schematische weergave van de interpretaties van duurzaamheid (Hopwood *et al.*, 2005): de grijze 'wolk' omvat de diverse interpretaties van duurzaamheid, die onderverdeeld kunnen worden in status quo interpretaties, hervormingsgerichte en transformatieve interpretaties. De X-as geeft een continuüm weer gaande van weinig tot veel aandacht voor de milieucomponent van duurzaamheid. De Y-as geeft een continuüm weer gaande van weinig tot veel aandacht voor de sociale component van duurzaamheid.

<sup>1</sup> Onderstaande tekst over duurzaamheid werd in hoofdzaak overgenomen uit de adviesnota 'duurzaamheid in onderzoek'- Departement LNE - Ecocampus

Het blijkt dus moeilijk om duurzaamheid 'exact' te definiëren, maar net die **constructieve ambiguïteit** maakt het concept aantrekkelijk en flexibel, want vertaalbaar in een waaier aan acties die aangepast zijn aan de noden en mogelijkheden van verschillende stakeholders. Voor en na de duurzaamheidsconferentie van Rio (*UN Conference on Environment and Development, 1992*) werden een reeks duurzaamheidsprincipes voorgesteld (Daly, 1990), zoals normativiteit, rechtvaardigheid en integratie, die het concept verduidelijken (Waas et al., 2011). Recent stelden Griggs et al. (2013) een **werkdefinitie** voor die het idee van de 'planetaire grenzen' (Steffen et al., 2015) incorporeert: *'development that meets the needs of the present while safeguarding Earth's life-support system, on which the welfare of current and future generations depends'*.

Het debat rond de interpretatie van duurzaamheid is nog niet afgesloten. Dit is noch wenselijk noch haalbaar. Het geeft aan dat er **verschillende invullingen** van het concept bestaan -vaak samengevat als sterke vs. zwakke duurzaamheid (De-deurwaerdere, 2013; Dietz & Neumayer, 2007) - maar dat er ook **grenzen zijn aan die interpretatie**, die de relevantie van het concept duurzaamheid garanderen (Waas et al., 2011).

Die grenzen aan de interpretatie worden vaak voorgesteld door 'people', 'planet' en 'prosperity' als drie concentrische cirkels boven elkaar te plaatsen. Deze voorstelling visualiseert dat welzijnscreatie moet gebeuren binnen de grenzen van de draagkracht van mens en planeet.



*Figuur 2: visuele weergave van de grenzen aan de interpretatie van duurzaamheid*

## 4. Duurzaamheid en internationalisering in hoger onderwijs

### 4.1. 'Internationalisering in het hoger onderwijs'

Internationalisering van het hoger onderwijs is een thema dat de afgelopen jaren verhoogde aandacht kreeg binnen de Vlaamse hogeronderwijsinstellingen. Internationalisering is meer dan mobiliteit van studenten en gaat over *“the process of integrating an international, intercultural, or global dimension into the purpose, functions or delivery of postsecondary education”* (Jane Knight 2003). Internationalisering van het hoger onderwijs is daarbij geen doel op zich maar een middel.

Werken aan internationalisering binnen de kernopdracht onderwijs is een middel om bij studenten internationale en interculturele competenties te ontwikkelen die nodig zijn om te functioneren in een globaliserende en multiculturele maatschappij.

Meer info over de interpretatie van internationalisering in het hoger onderwijs:

- Actieplan mobiliteit 'Brains on the move': <http://www.ond.vlaanderen.be/hogeronderwijs/beleid/ActieplanMobiliteit/actieplan2013.pdf>
- 'Descriptor internationalisering – bologna experten 2009-2011': <http://www.vlaanderen.be/nl/publicaties/detail/descriptor-internationalisering-hoger-onderwijs-bologna-experten-2009-2011>

### 4.2. 'Duurzaam hoger onderwijs'

Ook duurzaamheid kwam de afgelopen jaren op het voorplan. Duurzaamheid heeft gevolgen voor het hoger onderwijs. Enerzijds op het niveau van het hele hogeronderwijssysteem. Anderzijds op organisatorisch niveau voor de gehele instelling, inclusief: de traditionele drievoudige opdracht van onderwijs, onderzoek en maatschappelijke dienstverlening; internationalisering; democratisering; innovatie; campusbeheer; studentenleven; organisatiestructuren en –culturen; rapportage en evaluatie; en tot slot ethiek. In tegenstelling tot internationalisering is duurzaamheid geen middel maar een richtinggevend concept.

Werken aan duurzaamheid binnen de kernopdracht onderwijs wil zeggen dat studenten, onderzoekers en docenten ruimte krijgen om ervaring en competenties te verwerven om een duurzame samenleving vorm te geven.

Meer informatie over de interpretatie van duurzaamheid in het hoger onderwijs:

- publicatie 'Ontwerpen voor het onbekende – Inspiratieboek duurzaam hoger onderwijs': <http://www.vlaanderen.be/nl/publicaties/detail/ontwerpen-voor-het-onbekende-1>









## 5. Verkenning relatie duurzaamheid en internationalisering in hogeronderwijsinstellingen

### 5.1. Mijn hogeronderwijsinstelling werkt aan internationalisering. Wat kan duurzaamheid bieden?

Volgende vraag klinkt in het internationaliseringsmilieu: 'Waarom moeten we aan internationalisering doen?'. Het antwoord luidt dan traditioneel: het is een middel om internationale en interculturele competenties te verwerven die nodig zijn om te kunnen functioneren in een globaliserende samenleving.

Duurzaamheid kan daarbij een meerwaarde bieden. Het gaat er niet alleen om in een globaliserende samenleving te kunnen functioneren maar ook om een duurzame mondiale samenleving te creëren. 'Global engagement' en wereldburger-schap komen zo in het teken te staan van een duurzame samenleving. Het gaat dan om studenten, docenten en onderzoekers die een bijdrage leveren aan het vormgeven van een duurzame samenleving.

Een voorbeeld: studenten die in internationale teams mee nadenken over de ontwikkeling van duurzame elektronica, met oog voor bijvoorbeeld de ontginning van kostbare metalen in het Zuiden en de grondstofintensieve economie in het Noorden.

Dat duurzaamheid een meerwaarde kan bieden, betekent niet dat alle internationaliseringsactiviteiten enkel in functie van duurzaamheid moeten staan. Ook bijvoorbeeld de persoonlijke ontwikkeling van een student door aan taalkennis en internationale vakken te werken is belangrijk. Maar: duurzaamheid kan wel een meerwaarde bieden als we het geheel van internationaliseringsactiviteiten binnen een hogeronderwijsinstelling beschouwen.

### 5.2. Mijn hogeronderwijsinstelling werkt aan duurzaamheid. Wat kan internationalisering bieden?

Een internationaal perspectief is nooit veraf en ontbreekt zelden in duurzaamheidsmiddelen. Duurzaamheidsvraagstukken, zoals het klimaatvraagstuk, zijn vaak gekenmerkt door een complexe wisselwerking tussen het lokale en het globale, tussen hier en elders. De effecten zijn lokaal voelbaar, maar de oorzaken en oplossingen zijn globaal. Het gaat dan om studenten, docenten en onderzoekers die lokale thema's binnen het globale systeem en met interculturele bril beschouwen en van daaruit acties ontwerpen.

Een voorbeeld: studenten onderzoeken de wereldwijde oplossingen (of het gebrek eraan) voor klimaatopwarming.

Maar evengoed geldt dat het mogelijk en wenselijk is om te werken aan duurzaamheid in hogeronderwijsinstellingen zonder internationaal perspectief. Studenten, docenten en onderzoekers kunnen in hun (professionele) werking lokaal bijdragen aan een samenleving waarin welzijnscreatie gebeurt binnen de grenzen van mens en maatschappij. Een voorbeeld is de campus als *living lab*, waarvoor studenten aanbevelingen ontwerpen en/of implementeren om deze duurzaam (leefbaar en groener) te maken. Maar een internationaal en intercultureel perspectief kan wel meerwaarde bieden als we het geheel van duurzaamheid binnen een hogeronderwijsinstelling beschouwen.



### 5.3. Samen werken aan internationalisering en duurzaamheid binnen een hogeronderwijsinstelling

*'A focus on global issues and sustainability isn't about adding another commitment to an already overloaded curriculum. In fact, the framework of global sustainability advances educational objectives by making all subjects more engaging, relevant, and solutions-oriented.'* – [www.facingthefuture.org](http://www.facingthefuture.org)

De conclusie is dat de ambities van internationalisering en duurzaamheid elkaar versterken. Enerzijds door te streven naar het vormen van een duurzame samenleving bij het invullen van internationaliseringactiviteiten en anderzijds door het internationale en interculturele perspectief bij duurzaamheidsactiviteiten in ogenschouw te nemen. Het gaat daarbij om het vormgeven van een wereldburgerschap waarbij men ideeën uitwisselt en waar men zowel lokaal als globaal maatschappelijke en ecologische verantwoordelijkheid opneemt.

Deze visie wordt internationaal gedeeld in de **Post-2015 Sustainable Development Agenda**. De duurzaamheidsagenda die de Millennium ontwikkelingsdoelen opvolgde, werd op 25 september 2015 goedgekeurd door de VN. De **Sustainable Development Goals (SDG's)** bevatten een belangrijke referentie naar educatie voor duurzaamheid én wereldburgerschap, onder het doel "Onderwijs" in paragraaf 4.7: "by 2030 ensure all learners acquire knowledge and skills needed to promote sustainable development, including, among others, through education for sustainable development and sustainable lifestyles, human rights, gender equality, promotion of culture of peace and non-violence, global citizenship, and appreciation of cultural diversity and of culture's contribution to sustainable development". Bovendien bevestigen de SDG's eens te meer de boodschap dat heel wat maatschappelijke uitdagingen op ons af komen en dat daarvoor een duurzame en internationale aanpak nodig is.

## 6. Werven 'duurzaamheid en internationalisering'

Hogeronderwijsinstellingen kunnen een duurzaam antwoord bieden op mondiale maatschappelijke uitdagingen. Een antwoord waarbij duurzaamheid en internationalisering elkaar versterken. Daarbij is het nodig om te werken aan de missie en visie van een instelling (6.1), het onderwijs (6.2), de capaciteitsopbouw van de staf (6.4) en de valorisatie van maatschappelijke impact (6.4). Op verschillende fronten tegelijkertijd sleutelen, lijkt de boodschap.

Hieronder worden enkele werven belicht om tegelijkertijd aan duurzaamheid en internationalisering te werken. Voorbeelden illustreren steeds de synergie.

### 6.1. Werf 1: Missie en visie instelling

Ongetwijfeld een belangrijke werf is de missie en visie van een instelling. Een goede visie geeft een concreet beeld van de toekomst van een hogeronderwijsinstelling weer. Ze geeft een antwoord op de vraag 'hoe zien wij onszelf in de wereld van morgen?' Hierbij heeft u enerzijds aandacht voor de toekomstige ontwikkelingen binnen de hogeronderwijsinstelling en de te verwachten veranderingen in de omgeving. Anderzijds geeft u ook weer hoe u als organisatie een antwoord wilt geven op deze ontwikkelingen en veranderingen. Het gaat er dus om te onderzoeken hoe u omgaat met een mondiale samenleving waar duurzaamheidsvraagstukken zich steeds nadrukkelijker manifesteren.

Volgende vragen kunnen een instelling op weg zetten. De eerste set vertrekt vanuit het thema internationalisering, de andere set vanuit het thema duurzaamheid.

1. Hoe ziet u uw hogeronderwijsinstelling binnen een mondiale samenleving? Wat betekent internationalisering voor uw instelling? Concreet ook: Waarom moeten zoveel studenten en docenten per jaar naar het buitenland gaan of naar Vlaanderen komen? Waarom moet er een internationalisering van het curriculum komen?

- Een handig naslagwerk is daarbij [het handboek internationalisering](#) <sup>3</sup>
- Inspiratiemateriaal vindt u op [Good Practices in Internationalisation Platform](#) <sup>4</sup>

2. Hoe ziet uw beeld van uw hogeronderwijsinstelling eruit binnen een wereld waar (globale) duurzaamheidsvraagstukken steeds nadrukkelijker opduiken? Wat betekent duurzaamheid voor uw instelling? Concreet ook: Wat betekent duurzaamheid voor uw opleidingen? Voor uw internationaliseringsambities? Voor uw onderzoek? Voor uw ontwikkelingssamenwerking? Voor uw bedrijfsvoering?

- Een handig naslagwerk is het [inspiratieboek en referentiekader 'Duurzaam Hoger Onderwijs'](#)
- Een handig reflectie-instrument is het [LiFE-reflectie instrument](#)
- Inspiratiemateriaal met betrekking tot duurzaamheid in opleidingen vindt u op de [digitale inspiratiemuur](#)
- Dit alles kan u vinden op de [website van Ecocampus](#) <sup>5</sup>

Een duidelijke visie van het beleid schept een kader voor medewerkers, die werken aan internationalisering en/of duurzaamheid.

### Voorbeeld 1: Missie en visie - AMS

Antwerp Management School is een autonome toekomstgerichte managementschool, die haar klanten helpt in duurzame waardecreatie door het ontwikkelen van talent om 'Global Citizen' te worden, zich meester te maken van de kunst om beslissingen te nemen en mensen te leiden.

Om deze missie waar te maken, levert Antwerp Management School haar klanten "state-of-the-art" managementkennis, verankerd in een zakelijke en organisatorische context. Dit is de fundamentele basis waarin drie waarden centraal staan die volgens ons nodig zijn om 'Global Citizen' te kunnen worden:

1. Zelfbewustzijn, dat leidt tot **samenwerking** met anderen,
2. Globaal perspectief, dat leidt tot **vindingsrijkheid** om gepaste oplossingen te zoeken voor problemen en vraagstukken,
3. Maatschappelijk bewustzijn, dat leidt tot **duurzaamheid** in essentiële economische processen, een fundamentele waarde voor het bedrijfsleven.

#### Instelling:

Antwerp Management School

#### Meer info:

<http://www.antwerpmanagementschool.be/en/about-antwerp-management-school/mission-vision>

## 6.2. Werf 2: Kernopdracht onderwijs

Een tweede werf is het onderwijs van een instelling. Hierbinnen kan het geïntegreerd werken aan duurzaamheid en internationalisering zich tonen in:

- de missie en visie van een opleiding (6.2.1)
- de leerresultaten van opleidingen (6.2.2)
- de curriculumactiviteiten (6.2.3)
- de leeromgeving (6.2.4)

<sup>3</sup> <http://www.handboek-internationalisering.be>

<sup>4</sup> <http://www.nvao.net/good-practices-in-internationalisation-platform>

<sup>5</sup> [ecocampus.lne.be](http://ecocampus.lne.be)

## 6.2.1. Missie en visie opleiding

Een missie en visie van een opleiding betekent een ondersteuning voor het geïntegreerd werken aan duurzaamheid en internationalisering. Het geeft een antwoord op de vragen: 'Wat is het doel van onze opleiding?', 'Hoe zien wij ons als opleiding in de wereld van morgen?', 'Welke veranderingen komen eraan?', 'Hoe spelen we hierop in?', 'Hoe gaan we om met de vraag naar meer internationalisering?', 'Wat willen wij onze studenten aanbieden?', enz.

### Voorbeeld 2: Missie van een opleiding Elektromechanica – PXL

#### Missie

De bacheloropleiding Elektromechanica leidt verantwoordelijke, hoger opgeleide, multi-inzetbare, technische specialisten op met een brede technologische basiskennis en open geest naar een duurzame internationale toekomst. Een opleiding tot excellente professionals met ambitie, innovatiekracht en vermogen om te anticiperen. De opleiding is gericht op technische specialisten en projectleiders in Onderhoudstechnologie en Klimatisering. Met de persoonlijke aanpak en begeleiding creëren we voor elke student kansen voor ontplooiing en verdere professionalisering.

#### Kernwaarden

- Multidisciplinair en authentiek: de opleiding Elektromechanica hecht veel belang aan authentiek onderwijs in samenwerking met de beroepspraktijk. We brengen de beroepspraktijk naar onze hogeschool door reëel projecten (dienstverlening en onderzoek), samen met de studenten, uit te voeren voor het beroepenveld. Maar ook omgekeerd door studenten uit te sturen naar bedrijven in het binnen en buitenland voor bachelorproeven in reële situaties.
- Innovatief en ondernemend: de opleiding elektromechanica wil graag studenten trainen die problemen in een breed perspectief kunnen plaatsen, innovatief naar oplossingen kunnen zoeken en ondernemend zijn.
- (Internationale) samenwerking: de opleiding elektromechanica vindt een nauwe samenwerking met haar hele netwerk waaronder studentencommissie, alumni werkveldveldcommissie en internationale partners van cruciaal belang.
- Duurzaamheid: elektromechanica, als technische opleiding, hecht veel belang aan een circulaire economie. In de opleiding is inzetten op een duurzame toekomst belangrijk. We moeten we de studenten opleiden tot professionals met een duurzame kijk op de toekomst.
- Geëngageerd: de opleiding elektromechanica vindt het belangrijk dat het hele opleidingsteam zich engageert en gedreven initiatieven neemt naast het reguliere curriculum. Op die manier kan het team een goed voorbeeld stellen en zo zijn eigen enthousiasme overdragen op de studenten.
- Empassie: de opleiding Elektromechanica is een opleiding die wil staan voor passie en empathie, zowel bij de docenten als de studenten. Het is belangrijk dat iedereen zich in elkaars leefwereld kan inleven om zo sterker te staan als opleiding.

#### Instelling:

Hogeschool PXL

#### Meer info:

[patrick.pilat@pxl.be](mailto:patrick.pilat@pxl.be)



## 6.2.2. Leerresultaten opleiding

Ook wanneer ingezoomd wordt op leerresultaten kunt u geïntegreerd werken aan duurzaamheid en internationalisering. U kunt bijvoorbeeld vertrekken van de overlap en het onderscheid tussen competenties voor duurzaamheid en internationale en interculturele competenties. Vervolgens wordt dan naar de eigen leerresultaten en curriculumactiviteiten gekeken.

Competenties voor duurzaamheid zijn beschreven in de publicatie 'duurzaamheid als kompas bij de opmaak van leerresultaten' <sup>6</sup>.

Een interpretatie van internationale en interculturele competenties zijn beschreven door het [ICOM project](#) <sup>7</sup>

### Voorbeeld 3: Beschrijving eigenheid en aanknopingspunten tot versterking competenties voor duurzaamheid en internationale en interculturele competenties – KDG, UCLL, PXL en Ecocampus

Met medewerking van Els Apers (KDG), Gunilla De Graef (KDG), Karine Hindrix (UCLL) en Ruth Jamers (PXL) zocht Ecocampus naar het onderscheid en de mogelijkheid tot versterking van competenties voor duurzaamheid en internationale en interculturele competenties. Deze oefening gebeurde op basis van de publicatie 'duurzaamheid als kompas bij de opmaak van leerresultaten' en het ICOM-kader. De deelnemers waren van mening dat een gelijkaardige oefening waardevol kan zijn voor docentenkorpsen als start voor een meer geïntegreerde curriculumpraktijk.

We presenteren hieronder een samenvattende beschrijving van de vier belangrijkste conclusies.

#### 1. Elk competentiekader heeft zijn eigenheid.

Beide competentiekaders hebben een duidelijke eigenheid. Zo zijn competentiegehlen zoals taalvaardigheid eigen aan internationale en interculturele competenties en systeemdenken eigen aan competenties voor duurzaamheid. Dit bevestigt de stelling dat beide competentiegehlen nodig zijn om snel en wendbaar te kunnen inspelen op maatschappelijke uitdagingen.

In beide competentiegehlen zijn er ook kruisbestuivingen. Dit leidt tot versterking van beide competentiegehlen in de praktijk van een opleiding.

#### 2. Interculturele competentie versterkt interpersoonlijke competenties voor duurzaamheid

Een eerste aanknopingspunt vinden we in de interpersoonlijke competenties (competenties voor duurzaamheid) en interculturele competenties (ICOM-kader). De interpersoonlijke competenties leggen de nadruk op samenwerken en onderhandelen tussen verschillende actoren/stakeholders/belangen. De interculturele competenties plaatsen binnen dit grote geheel de diverse culturele achtergronden op de voorgrond. Deze interculturele dimensie werd door de deelnemers als meerwaarde beschouwd ten opzichte van de interpersoonlijke competenties bij de competenties voor duurzaamheid.

#### 3. Anticipatorische, normatieve en strategische competenties versterken 'global engagement'

Een tweede aanknopingspunt tussen beide competentiekaders ligt in de internationale betrokkenheid bij maatschappelijke of internationale onderwerpen en vraagstukken (ICOM-kader – global engagement) en de anticipatorische, normatieve en strategische competenties (competenties voor duurzaamheid). Global engagement in het ICOM-kader spreekt over het vormen en uiten van een mening over maatschappelijke internationale onderwerpen en het tonen van maatschappelijke betrokkenheid. De competenties voor duurzaamheid gaan een stap verder. In de anticipatorische en normatieve competenties gaat het over het collectief onderhandelen van duurzame doelen en strategieën en het anticiperen op een niet-duurzame variant van de toekomst.

<sup>6</sup> <http://www.lne.be/doelgroepen/onderwijs/ecocampus/kennis-en-instrumentenhub/leidraad-do-als-kompas-bij-de-opmaak-van-leerresultaten>

<sup>7</sup> <http://www.internationalecompetenties.be/nl/icoms/>

In de strategische competentie gaat het bovendien om het leren hanteren van strategieën om duurzame doelen te realiseren. Daar waar global engagement gaat over het verkennen van maatschappelijke onderwerpen, leggen de anticipatorische en normatieve competenties daarbij de nadruk op het streven naar een duurzaam antwoord en de strategische competenties naar het daadwerkelijk realiseren van actie ten voordele van een duurzame samenleving. In die zin kan duurzaamheid volgens de deelnemers deel uitmaken van een na te streven niet onderhandelbaar kader, zoals dit ook in de sustainable development goals naar voren wordt geschoven.

#### 4. Persoonlijke ontwikkeling en maatschappelijke ontwikkeling beide belangrijk

Een derde aanknopingspunt ligt in het verschil in focus op persoonlijke ontwikkeling en maatschappelijke ontwikkeling. Daar waar internationale en interculturele competenties voornamelijk de focus leggen op de persoonlijke ontwikkeling van de student, plaatsen competenties voor duurzaamheid de maatschappelijke ontwikkeling op de voorgrond. De ad hoc werkgroep was van mening dat beide focussen aan bod dienen te komen en in balans moeten gebracht worden in een opleiding.

#### Instellingen:

- Karel de Grote Hogeschool
- University-colleges Leuven-Limburg
- Hogeschool PXL
- Ecocampus

#### Meer info:

[ellen.vandenplas@lne.vlaanderen.be](mailto:ellen.vandenplas@lne.vlaanderen.be)

### 6.2.3. Curriculumactiviteiten voor internationalisering en duurzaamheid

In curriculumactiviteiten wordt de versterking tussen internationalisering en duurzaamheid, anders gezegd grensoverschrijdende duurzaamheid, echt tastbaar. We belichten 8 verschillende didactische pistes om deze versterking handen en voeten geven. Bestaande voorbeelden uit het hoger onderwijs illustreren elke piste. Daarbij pretenderen we geen exhaustieve opsomming. De eerste vier pistes situeren zich eerder op het versterken van internationalisering en duurzaamheid in het curriculum @home. De laatste vier inspiratiepistes spitsen zich toe op de versterking van internationalisering en duurzaamheid voor studenten die naar het buitenland vertrekken.

#### **Inspiratie 1: Analyse duurzaamheidsuitdagingen van lokaal naar internationaal perspectief**

Een eerste didactisch aangrijpingspunt is het onderzoeken van duurzaamheidsuitdagingen die zich tonen in de lokale omgeving van de campus. Studenten kunnen deze onderzoeken en vervolgens positioneren binnen een internationale context/systeem. Of omgekeerd: het onderzoeken van duurzaamheidsuitdagingen die internationaal aandacht krijgen, kan vertaald worden naar naar de lokale verankering.

Neem nu het duurzaamheidsvraagstuk rond 'klimaatverandering'. Het is een complex fenomeen dat uit verschillende invalshoeken kan worden bekeken: juridisch, ecologisch, antropologisch, klimatologisch, enz. Het toont zich wereldwijd op de politieke agenda maar ook lokaal in de toenemende stroom klimaatvluchtelingen die zich aanmelden in Vlaanderen.

Wat zijn **duurzaamheidsuitdagingen**? Het zijn *'wicked problems'*. *'Wicked problems'* zijn ongestructureerd, wat betekent dat er onzekerheid is over de kennis (er is veel wat we niet weten), en dat er geen eensgezindheid is op vlak van normen en waarden (van Zeijl-Rozema et al., 2008). Denk hierbij aan duurzaamheidsuitdagingen zoals klimaat, energie, de leefbaarheid in wijken, mobiliteit, ruimtelijke ordening, materiaalengebruik, enz. Eigen aan deze duurzaamheidsuitdagingen is de lokale verankering (bv. slecht geïsoleerde koten in de campusbuurt) maar het tegelijkertijd nodig zijn van een globale blik en aanpak (bv. energie).

#### **Voorbeeld 4: The “Think Global, Act local” (TGAL) workshop - Huron University college**

##### **Samenvatting:**

Het TGAL-initiatief wil studenten de kans geven om zich binnen hun curriculum te engageren voor lokale initiatieven in functie van globale problematieken waarover ze studeren. Het initiatief is gebaseerd op een sterke samenwerking met middenveldorganisaties die zich bezig houden met globale problematieken in London (Ontario – Canada). Zo werken studenten rond thema's zoals immigratie en vluchtelingen, milieuthema's, armoede, HIV/aids en geweld tegen vrouwen.

##### **Instelling:**

Huron University college - Center for International Studies

##### **Meer info:**

<http://www.westerncalendar.uwo.ca/2015/pg1293.html>

#### **Inspiratie 2: Duurzame mondiale toekomstbeelden creëren**

Een tweede didactisch aanknopingspunt is het intercultureel creëren van een duurzaam toekomstbeeld en het uitzetten van strategieën om daar te geraken.

Het kan bijvoorbeeld gaan om het creëren van een toekomstbeeld voor een onderwerp zoals onderwijs, mobiliteit, een stad, migrantenbeleid, enz. Studenten en docenten staan daarbij stil bij volgende vragen:

- 'Wat is duurzaam?'
- 'Wat betekent global engagement hierbij?'
- 'Wat zijn de culturele verschillen/gelijkenissen?'
- 'Welke keuzes hebben welke gevolgen (voor anderen)?'

Deze vragen bevinden zich op het snijvlak van duurzaamheid en internationalisering.

Door het ontwerpen van verschillende duurzame toekomstbeelden (verschillende alternatieven) krijgen de deelnemers bovendien een mentale lenigheid en dus veranderingsbekwaamheid in functie van maatschappelijke uitdagingen.



## Voorbeeld 5: 'Intensive Programme 'Wellbeing and Economic Growth'-KDG-Hogeschool

### Samenvatting:

Gedurende 10 dagen nemen deelnemers uit de opleidingen sociaal-agogisch werk en bedrijfskunde uit Vlaanderen en andere Europese landen (Zweden, Spanje, Bulgarije, Finland en Duitsland) deel aan een opleidingsprogramma gesponsord door de EU. Onderwerp is de relatie tussen 'Well-being and Welfare'. Centraal staat het verkennen van een alternatief scenario voor een economische model op basis van continue groei. Naast een boeiend aanbod aan gastcolleges, werken deze multiculturele en multidisciplinaire werkgroepen aan het formuleren van toekomstbeelden, actieplannen om die toekomstbeelden te realiseren en beleidsaanbevelingen.

### Instelling:

Karel de Grote-hogeschool i.s.m. UCCL (voorheen KHLeuven) en buitenlandse partners

### Meer info:

[Pieter.lievens@kdg.be](mailto:Pieter.lievens@kdg.be)

<http://www.wellbeinggrowth.eu/>

## Voorbeeld 6: 'Tackle the Grand Societal Challenges by prototyping the future with Sustainable Value'. Fontys Hogescholen

### Samenvatting:

Oplossingen voor de Grand Societal Challenges (GSC) helpen Europa om een duurzame samenleving vorm te geven. Docenten van Fontys stellen echter vast dat het daartoe uitgezette Europese programma Horizon 2020 is 'dichtgetimmerd' met uitgestippelde paden en bovendien ondersteund is met projectoproepen volgens huidige denkpatronen. Zij geloven echter dat jonge professionals bereid zijn om bij te dragen aan hun eigen toekomst. Om die reden ontwierpen zij een cursus om de (verre) toekomst vorm te geven. Studenten werden daarbij uitgedaagd om een gewenste toekomst te ontwerpen voor 2050 en deze via backcasting zo concreet mogelijk te maken. Studenten werden gevraagd om een TEDtalk te creëren. Daarvoor dienden ze een visie te ontwerpen, een bijhorend ecosysteem te ontwikkelen, relevante toekomstige stakeholders te analyseren en signalen te zoeken en gebruiken om een roadmap op te maken om tot deze gewenste toekomst te komen. Daarnaast ze ook een prototype ontwerpen om hun visie op 2050 te bewijzen.

### Instelling:

Academy for Creative Industries, Fontys Hogescholen (Nederland)

### Meer info:

[ch.heselmans@fontys.nl](mailto:ch.heselmans@fontys.nl) en [l.hofman@fontys.nl](mailto:l.hofman@fontys.nl)

## Voorbeeld 7: Maono-project - UCOS

### Samenvatting:

Drie jaar op rij ontmoetten 15 Belgische en 15 Congolese jongvolwassenen elkaar gedurende drie à vier weken in de provincie Katanga, in het zuiden van de Democratische Republiek Congo. Samen gingen ze op zoek naar verschillende visies op de toekomst ('MAONO' in het Swahili). De reizen waren een culturele uitwisseling waarbij ze zich verdiepten in elkaars leefwereld en banden smeedden. Op het programma stonden o.m. bezoeken aan lokale organisaties in de stad Lubumbashi, een bezoek aan het Katangese binnenland en een verblijf in gastgezinnen, waardoor jongeren van nabij kennis maakten met ontwikkelingsprocessen en cultuur in Congo. Op het einde van de uitwisseling communiceerden de jongeren hun verzamelde toekomstbeelden met een aantal lokale kunstenaars die ze omzetten in kunstwerken.

### Instelling:

Universitair Centrum voor Ontwikkelingssamenwerking (UCOS)

### Meer info:

[www.ucos.be](http://www.ucos.be)

## Voorbeeld 8: Generation under construction - UCOS

### Samenvatting:

'Generation Under Construction' is een uitwisselingsproject tussen studenten van de Vrije Universiteit Brussel, de Université de Lubumbashi (Congo) en de University of Sichuan (China).

In 'Generation Under Construction' verwelkomen de deelnemende studenten elkaar drie jaar lang in hun thuisland en exploreren ze hoe ze hun toekomst kunnen vormgeven.

### Instelling:

Universitair Centrum voor Ontwikkelingssamenwerking (UCOS)

### Meer info:

[www.ucos.be](http://www.ucos.be)

### **Inspiratie 3: Herkomst/levenscyclus analyse product**

Een derde didactische aangrijpingspunt vindt u in producten (vb. kleding, voeding, elektronische apparaten, enz.) die een internationale levenscyclus kennen die vaak voor verduurzaming vatbaar zijn (arbeidsomstandigheden, voedselkilometers, ontginning grondstoffen, enz.). Dergelijke producten maken de duurzaamheidsuitdagingen concreet, vertellen een mondiaal verhaal, sluiten aan bij de leefwereld van de student en maken het denken over alternatieven uitdagend.

## Voorbeeld 9: Ontleed een 'happy meal' - Wageningen universiteit

### Samenvatting:

Prof dr. Arjen Wals start zijn colleges vaak met het uitdelen van de onderdelen van een Happy Meal van fastfoodketen McDonald's. De studenten, verdeeld in groepjes, krijgen allemaal een onderdeel van de maaltijd: de cola, de frietjes, de hamburger of het 'gratis' speeltje. Hierbij moeten ze drie vragen beantwoorden:

1. Wat zit er in?
2. Waar komt het vandaan?
3. Kunnen we een Happy Meal vervaardigen waar we echt blij van worden?

Volgens prof. Dr. Arjen Wals is het opmerkelijk wat de studenten vinden op internet, in de bibliotheek en zelfs door observaties bij McDonald's. Enkele ontdekkingen:

- Ze ontdekken bijvoorbeeld dat fastfoodketens aardappelen gebruiken van een bepaald type dat constante kwaliteit van de frieten garandeert. Het gevolg is dat aardappeltelers van McDonald's nog maar een paar rassen telen. Dit maakt die rassen gevoeliger voor ziekten en plagen, waardoor de boeren meer bestrijdingsmiddelen moeten gebruiken. Die gevoeligheid leidt weer tot het gebruik van genetisch gemodificeerde rassen.
- De studenten ontdekken ook dat McDonald's, onder druk van consumentenacties, geen genetisch gemodificeerde aardappelrassen gebruikt. Maar een andere groep komt erachter dat de dieetcola genetisch gemodificeerde maïszoetstoffen bevat. Dit leidt tot een discussie over genetische modificatie.
- Het speeltje roept ook altijd veel vragen op: Waar is het gemaakt? Door wie? Hoe lang wordt er mee gespeeld? Wat gebeurt er uiteindelijk mee?

Zo maakt ieder product uit het Happy Meal een andere discussie los en worden de studenten zich bewust van zaken waar ze eerder niet stil bij stonden.

Dat is nog niet genoeg, want bewustwording zonder handelingsperspectief leidt tot apathie en gevoelens van machteloosheid. Daarom is er nog de cruciale derde vraag: Kunnen we een Happy Meal vervaardigen waar we echt blij van worden? De groepjes denken na over alternatieven die gezonder zijn, CO<sub>2</sub>-neutraal en geproduceerd met meer respect voor mens en dier. De ene groep komt met een alternatief voor het speelgoed in de vorm van een fairtrade-speeltje, de andere met biologisch vlees uit de buurt. De daaropvolgende rekenoefening toont aan dat het alternatief veel duurder is, waarna een discussie ontstaat over de verantwoordelijkheid van de consument en over de bereidheid en het vermogen om meer te betalen voor ons voedsel.

Door een Happy Meal te ontleden leren de studenten vragen stellen, betrouwbare informatie zoeken en kritisch denken. Het brengt zaken naar boven zoals Noord-Zuid-relaties, gezondheidskwesties, ethische kwesties, de rol van ondernemingen, consumentisme, gewassenbiodiversiteit, kinderarbeid, enz. Ze leren op een andere manier kijken naar alledaagse zaken. Niet om nooit meer een Happy Meal te eten, maar om te leren kritisch te kijken naar voedselconsumptie in relatie tot duurzaamheid. Het gaat erom dat de afgestudeerde bij elk probleem en elke oplossing uitzoekt of deze niet leidt tot uitputting van grondstoffen of uitbuiting van mensen ergens in de wereld. Dus moeten de afgestudeerden vaak innovatieve oplossingen bedenken die leiden tot een integraal duurzame gemeenschap, school of landbouw. Iemand die daartoe in staat is, heeft het vermogen 'anders' te denken, buiten bestaande kaders. Ook moet zo iemand zich kunnen verplaatsen in andere leefwerelden en gedachten. Het gaat daarbij om een perspectiefwisseling: van een westerse cultuur naar een andere, van het heden naar een andere tijd, van lokaal naar internationaal, van een jong iemand naar een ouder iemand of zelfs van mens naar een andere soort.

### Instelling:

Wageningen Universiteit

### Meer info:

-Wals, A.E.J. (2010) Mirroring, Gestaltswitching and Transformative Social Learning: stepping stones for developing sustainability competence. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 11(4), 380-390.

-Sriskandarajah, N, Tidball, K, Wals, A.E.J., Blackmore, C. and Bawden, R. (2010) Resilience in learning systems: case studies in university education. *Environmental Education Research*, 16(5/6), 559-573.

## Voorbeeld 10: Uw smartphone ontmanteld - Ecocampus

### Samenvatting:

'Uw smartphone ontmanteld' is één van de actiefiches in de EDGE-kit, een educatief instrument om docenten te ondersteunen bij het integreren van duurzaamheid (in concreto grondstoffen) in economische opleidingen.

De actiefiche brengt het hierboven uitgewerkte voorbeeld van prof. Arjen Wals naar de lespraktijk van studenten in economische studies.

Het vertrekpunt is hetzelfde, namelijk de vraag: wat zit erin en waar komt het vandaan? De studenten worden uitgedaagd om in groepjes, vanuit economische kaders die ze leerden, verklaringen te vinden voor de antwoorden op die vraag.

Nadien gaan ze een stap verder. In een tweede oefening in kleine groepjes worden de studenten uitgedaagd om ook buiten de economische discipline te treden: ze gaan op zoek naar wat de impact van de huidige levenscyclus van een smartphone is op verschillende stakeholders in Peru, China en Europa. Vanuit die bevindingen formuleren de studenten in een derde fase aanbevelingen voor een reëel bedrijf: Fairphone.

### Instelling:

Ecocampus, EDGE-kit (Educatie voor Duurzaam Grondstoffenbeheer in Economische opleidingen)

### Meer info:

[www.edge-kit.be](http://www.edge-kit.be)

## Voorbeeld 11: Campagne 'Let your blue jeans talk... green' - Netwerk Bewust Verbruiken, Test-Aankoop, Ecolife vzw en Schone Kleren Campagne

### Samenvatting:

In het kader van de campagne 'let your bluejeans talk...green' werd heel wat informatie verzameld over de gebruikte grondstoffen, het productieproces (waterverbruik, arbeidsomstandigheden, kilometers) en duurzame alternatieven voor een jeans. Zo krijg je een beeld van de internationale keten en bijhorende duurzaamheidsproblemen.

### Instelling:

- Netwerk Bewust Verbruiken
- Test-Aankoop
- Ecolife vzw
- Schone Kleren Campagne

### Meer info:

<https://kleurbekennen.files.wordpress.com/2015/02/greenjeans-dossier.pdf>

<http://www.bewustverbruiken.be/artikel/let-your-blue-jeans-talk-green>

## Inspiratie 4: De relatie tussen een of meerdere disciplines en duurzaamheidsuitdagingen

Een vierde didactisch aanknopingspunt is het zoeken naar mogelijkheden om vanuit de eigen discipline te werken aan duurzame ontwikkeling. Centraal kan de vraag staan: 'Welke bijdrage kan mijn discipline leveren bij het oplossen van de huidige duurzaamheidsuitdagingen (waarbij het lokale en mondiale verweven zijn)?'



## Voorbeeld 12: International week 'sustainability' - UA

### Samenvatting:

Tijdens deze internationale week krijgen bachelorstudenten TEW gastcolleges over 'sustainability' van internationale sprekers en vertegenwoordigers uit het bedrijfsleven (in 2014 kwamen sprekers van Unilever, BASF, Deloitte, Elia, Oxfam, Triodos, Copenhagen Business School, Toyota, WWF en Umicore). Zo wordt dit thema vanuit diverse perspectieven bekeken (bijvoorbeeld het financiële, marketing, ecologische en ethische perspectief). De materie wordt ook uitgediept in workshops met telkens 60 studenten. Tot slot werken studenten in kleine groepen (steeds met 1 internationale student) aan een paper die een duurzaamheidsthema analyseert in een internationale organisatie en een poster die een samenvatting geeft van een thema dat ze analyseren. De poster wordt tijdens deze internationale week gepresenteerd, de paper wordt achteraf ingediend.

### Instelling:

Universiteit Antwerpen, Faculteit Toegepaste Economische Wetenschappen

### Meer info:

Prof. Luc Van Liedekerke

Prof. Rudy Martens

<https://www.uantwerpen.be/en/faculties/faculty-of-applied-economics/news-and-events/international-week/>

## Voorbeeld 13: Globalization International Law and Sustainable Development - VUB

### Samenvatting:

Deze cursus start met een overzicht van sleuteldeterminanten en uitdagingen die samenhangen met globalisering. Tevens illustreert deze cursus de heersende consensus dat internationaal recht en de globale beleidsstructuren moeten worden ingezet om globalisering te sturen richting de algemene economische, sociale en milieu doelen van een duurzame ontwikkeling (1990 Paris Charter, 1992 Rio, 1995 Copenhagen, 2000 MDG, 2015 SDG). Studenten worden in teams opgedeeld (maximum 4 studenten) en gevraagd om rond een thema dat ze zelf kiezen een Joint Research Paper (in het Engels) te schrijven. In deze paper moeten ze:

- Een specifieke globaliseringsuitdaging benoemen en beschrijven;
- Een analyse en evaluatie maken van een relevante actie die door een bevoegde globale beleidsstructuur reeds is ondernomen;
- Aanbevelingen formuleren voor verdere actie.

### Instelling:

Vrije Universiteit Brussel, Faculteit Rechten en Criminologie, Vakgroep internationaal en Europees recht

### Meer info:

[Servatius.Van.Thiel@vub.ac.be](mailto:Servatius.Van.Thiel@vub.ac.be)

<http://www.vub.ac.be/en/study/fiches/11685/globalization-international-law-and-sustainable-development>

## Voorbeeld 14: Global Development Issues - Fontys Hogeschool

### Samenvatting:

Ongeveer honderd studenten van verschillende opleidingen (journalistiek, communicatie & multimedia design, pedagogiek, enz.) volgen de minor Global Development Issues (GDI). Studenten gaan aan de slag met grensoverschrijdende vraagstukken op het gebied van duurzaamheid (ruimtelijke ongelijkheid, de tegenstelling tussen arm en rijk, milieuvraagstukken, de productie van voldoende en veilig voedsel voor iedereen) en denken na over hoe ze vanuit het vak waarvoor ze leren een bijdrage kunnen leveren vanuit een economische, ecologische, politieke of culturele invalshoek. Dat vraagt om weloverwogen keuzes en het vermogen de juiste vragen te kunnen stellen op het terrein van duurzaamheid, rechtvaardigheid en interculturaliteit. Zo kunnen studenten betrokken raken bij het ontwikkelen van duurzame oplossingen vanuit een gedeelde verantwoordelijkheid. De minor bestaat uit een inhoudelijk programma en een projectopdracht.

### Instelling:

Fontys Hogescholen (Nederland)

### Meer info:

<http://fontys.nl/Studeren/Minors/Global-Development-Issues.htm>

## Voorbeeld 15: Aanbod internationale sprekers over mijnbouw en duurzaam gebruik van metalen - CATAPA

### Samenvatting:

Jaarlijks levert CATAPA sprekers, meestal ervaringsdeskundigen, aan tal van universiteiten en hogescholen (UA, KU Leuven, KDG, UGent) over mijnbouw en duurzaam gebruik van metalen. CATAPA biedt via haar experten-databank een overzicht van experten en gastsprekers die lezingen en workshops kunnen voorzien over uiteenlopende thema's: o.a. de effecten van mijnbouw op het milieu, op de economie, op de samenlevingen, enz.

CATAPA is een vrijwilligersorganisatie die sinds 2005 werkt rond (anders)globalisering en duurzaamheid, in het bijzonder in Latijns-Amerika, en zich hierbij focust op de problematiek rond mijnbouw. Als concrete bijdrage aan een duurzame oplossing voor de milieu- en klimaatcrisis stimuleert zij een meer rechtvaardige mijnbouw en een duurzamer gebruik van metalen. Ze doet dit concreet door sensibilisering, netwerking, onderzoek, lobbywerk, uitwisseling en het ondersteunen van boerengemeenschappen die bedreigd worden door mijnbouwmultinationals in de partnerlanden Peru, Guatemala en Bolivia. CATAPA volgt ook een aantal open pit-mijnbouwcases binnen Europa op, vooral in Roemenië en Griekenland.

### Instelling:

CATAPA

### Meer info:

<http://catapa.be/nl>

## Voorbeeld 16: Intensive Programme 'Ecomotive'- Howest & KDG

### Samenvatting:

Studenten Automotive uit Antwerpen en Portugal en studenten Communicatiemanagement en Marketing uit Kortrijk, Hongarije, Oostenrijk, Spanje en Finland slaan de handen in elkaar om nieuwe marketing-en communicatie-strategieën te ontwikkelen zodat de klant het einde van de heerschappij van 'Car Almighty' accepteert en de nieuwe generatie wordt warm gemaakt voor ecologische wagens. In gemengde teams van een 8 à 7 studenten werken ze gedurende 10 dagen aan verschillende benaderingen om tot een goede combinatie van ecologisch innovatieve en commercieel interessante automotive oplossingen te komen. Elk team krijgt een alternatieve brandstof of aandrijving, die momenteel wordt ontwikkeld in de automotive technologie, toegewezen en zal een compleet communicatieplan inclusief media-campagne uitwerken. De docenten van het partnerschap en experts begeleiden hen en geven hen ook advies. Een jury van experts uit de auto industrie en docenten zal de communicatieplannen en marketingstrategieën beoordelen. Het IP sluit af op 7 maart met een jurypresentatie én een award voor het beste team.

### Instelling:

Hogeschool West-Vlaanderen, Communicatiemanagement (Kortrijk)  
Karel de Grote Hogeschool, Autotechnologie-(Antwerpen)

### Meer info:

<http://www.howest.be/Default.aspx?target=howest&lan=nl&item=646>

## Inspiratie 5: Internationale summerschool over duurzaamheid

Een vijfde didactisch aangrijpingspunt zijn de internationale summerschools die gaan over duurzaamheid in het algemeen of over onderwerpen die duurzaamheid concreet maken voor een opleiding (vb. sociaal ondernemerschap, maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO), ecodesign, enz.).

## Voorbeeld 17: Climate KIC - European Institute of Innovation & Technology

### Samenvatting:

Climate KIC bracht afgelopen zomer zo'n 300 jongeren samen voor de 5-weekse Summer School over ondernemerschap en klimaatverandering. De deelnemers kregen lezingen over wetenschap, technologie en entrepreneurschap en schreven een businessplan voor een eigen groene start-up. Wie wou, kon achteraf verdere begeleiding aanvragen of deelnemen aan internationale pitchcompetities.

### Instelling:

European Institute of Innovation & Technology

### Meer info:

[http://www.climate-kic.org/for-students/summer-school/#tab\\_0\\_4](http://www.climate-kic.org/for-students/summer-school/#tab_0_4)

## Voorbeeld 18: International Economy and Sustainable Development - INNES Institute

### Samenvatting:

Deze summer school wordt als volgt omschreven: "The course will clarify if the current paradigm in international economy, international finance and macroeconomic regulation is sustainable. This question will be enriched by an analysis of the impacts of changing environment on management and citizenship through the concepts of corporate social responsibility (CSR) and sustainable development."

### Instelling:

INNES Institute (Wenen)

### Meer info:

<http://www.summerschoolsineurope.eu/course/3540/international-economy-and-sustainable-development>

## Inspiratie 6: Internationale wedstrijd rond een duurzaamheidsuitdaging

Een zesde didactisch aangrijpingspunt zijn de internationale wedstrijden die zich focussen op een duurzaamheidsuitdaging.

## Voorbeeld 19: LSM cup

### Samenvatting:

De LSM cup wordt georganiseerd door LSM conseil. Het is een internationaal business game met als thema Corporate Social Responsibility (CSR). Studenten werken per vier in een internationaal en interdisciplinair samengesteld team. Ze krijgen op één dag drie bedrijfsuitdagingen gepresenteerd waarmee bedrijven daadwerkelijk geconfronteerd worden. Elke groep werkt per uitdaging aan een oplossing en elke oplossing wordt gepresenteerd aan een jury van bedrijven, CSR-experten en professoren. Na elke sessie wordt een 'crack the case'-sessie aangeboden waardoor studenten leren van hun fouten. De groepen worden internationaal en multidisciplinair samengesteld.

### Instelling:

LSM conseil

### Meer info:

<http://www.lsmcup.be/>



## Voorbeeld 20: Solar team - KULeuven

### Samenvatting:

Het Solar Team bestaat uit 17 studenten uit de opleiding Industrieel Ingenieur. Elke twee jaar wordt een nieuw team geselecteerd dat een nieuwe zonnwagen bouwt. Ieder onderdeel van de wagen wordt door de studenten zelf ontworpen en gebouwd en dit allemaal in één jaar tijd. Om dit allemaal op een vlotte manier te doen verlopen krijgt elk teamlid een bepaalde functie waarin het zich specialiseert. Deze functie brengt natuurlijk ook de nodige verantwoordelijkheid mee waardoor niet enkel het technische aspect van belang is, maar ook samenwerken in team en eigen beslissingen nemen. Met de nieuwe wagen vertrekt het team dan naar Australië om zich te meten met topuniversiteiten van over heel de wereld in de World Solar Challenge, het officiële wereldkampioenschap voor zonnewagens. Aangezien de regels en de ervaringen van het team steeds toenemen, is het noodzakelijk om nieuwe en innovatieve oplossingen te vinden voor de gestelde uitdagingen.

### Instelling:

KULeuven, studenten uit de studierichtingen Industrieel Ingenieur Elektromechanica en Elektronica

### Meer info:

[www.solarteam.be](http://www.solarteam.be)

## Inspiratie 7: Internationale stage/project/praktijkervaring rond duurzaamheidsuitdaging

Een zevende didactisch aangrijpingspunt is het integreren van concrete duurzaamheidsuitdagingen in (internationale) stages, studies en projecten. Dit kan door een focus te leggen op en het stimuleren van opleidingen, stages, onderzoek of projecten waarbij studenten internationale ervaring opdoen in het zoeken naar antwoorden voor concrete duurzaamheidsuitdagingen. Zo kan gedacht worden aan het stimuleren van stages bij NGO's, scholen, en bedrijven die werken aan MVO.

## Voorbeeld 21: Academics for development - AFD

### Samenvatting:

Het doel van Academics for Development is studenten de mogelijkheid te bieden om, via het toepassen van hun verworven kennis, social impact te hebben in het Zuiden op een zinvolle en duurzame manier. AFD doet dit door jaarprojecten te organiseren waarbij studenten in team samenwerken aan een probleem van een NGO en dan dit project tijdens de zomer werkelijk verwezenlijken in het Zuiden. AFD wil op een unieke manier studenten, het Zuiden en de bedrijfswereld verbinden:

- Studenten missen praktijk- en internationale ervaring als aanvulling aan een theoretische opleiding.
- De bedrijfswereld is op zoek naar een manier om aan zinvolle ontwikkelingssamenwerking te doen, en is bovendien steeds geïnteresseerd in ambitieuze en ondernemende studenten.
- Het Zuiden vraagt om duurzaamheid, met de focus ligt op de lokale gemeenschap.

### Instelling:

Academics for Development

### Meer info:

<http://www.academicsfordevelopment.be/home/>

## Voorbeeld 22: Stageplaatsen in het zuiden - VVOB

### Samenvatting:

De Vlaamse Vereniging voor Ontwikkelingssamenwerking en Technische Bijstand (VVOB) werd opgericht in 1982 als een vereniging zonder winstoogmerk. VVOB's motto 'Education for Development' (onderwijs voor ontwikkeling) weerspiegelt de algemene doelstelling: bijdragen aan armoedebestrijding en een meer rechtvaardige wereld met verhoogde kansen voor iedereen. De organisatie wil de kwaliteit, efficiëntie en effectiviteit van onderwijs en vorming in ontwikkelingslanden duurzaam verbeteren. Jaarlijks gaan een dertigtal studenten uit Vlaamse hogescholen en universiteiten op stage in partnerlanden van VVOB, onder begeleiding van VVOB. Jaarlijks vinden hiervoor selecties plaats.

### Instelling:

Vlaamse Vereniging voor Ontwikkelingssamenwerking en Technische Bijstand

### Meer info:

[www.vvob.be](http://www.vvob.be)

## Voorbeeld 23: Reisbeurs voor stage of onderzoek in het Zuiden - VLIR-UOS

### Samenvatting:

Een reisbeurs is een financiële vergoeding van € 1.000 voor studenten aan een Vlaamse universiteit of hogeschool voor een verblijf van minstens één maand in één van de 54 landen in Afrika, Azië en Latijns-Amerika. Het verblijf maakt deel uit van een erkend opleidingsonderdeel, zoals een stage of een scriptie. Voorbeelden van stages en onderzoeken in het Zuiden: stage in een ziekenhuis als verpleger of arts, stage muziekonderwijs in een lagere school, onderzoek naar nationale parken en de impact voor de lokale bevolking, onderzoek naar de bestrijding van landbouwplagen, onderzoek naar het gebruik van digitale informatiekanaalen, onderzoek naar creatieve methoden om een vreemde taal aan te leren, onderzoek naar de ontwikkeling van een waterkrachtcentrale, enz.

### Instelling:

VLIR UOS

### Meer info:

<http://www.vliruos.be/nl/>

### **Inspiratie 8: Vrijwilligerswerk bij buitenlands verblijf**

Een achtste aangrijpingspunt is het stimuleren van (extra)-curriculaire activiteiten in functie van een duurzame samenleving, denk aan vrijwilligerswerk, tijdens de periode van buitenlands verblijf.

## Voorbeeld 24: [www.gostrange.be](http://www.gostrange.be) - Go Strange

### Samenvatting:

Op deze website kunnen studenten informatie vinden over vrijwilligerswerk/uitwisselingen/stages in het buitenland en/of het Zuiden.

### Instelling:

Go Stange

### Meer info:

<http://www.gostrange.be/>

## Voorbeeld 25: vrijwilligerswerk naast academische stageprogramma van The Washington Center

### Samenvatting:

UGent-studente Annelies Van Huffel verrichtte vrijwilligerswerk tijdens haar deelname aan het academische stageprogramma van The Washington Center. Eén avond in de week gaf ze bijles 'Engels als tweede taal' aan jonge Latijns-Amerikaanse immigranten in The Next Step Public Charter School. Deze instelling biedt tweedekansonderwijs aan voor wie er geen plaats is in het traditionele onderwijs. Door deze jongeren in staat te stellen te communiceren in het Engels, komen zij, aldus studente Annelies Van Huffel, iets dichterbij het bereiken van hun 'American Dream'.

### Instelling:

The Washington Center

### Meer info:

<http://www.studeerinhetsbuitenland.be/nl/beurzen/the-washington-center/>

## Voorbeeld 26: Humasol biedt multidisciplinaire projecten rond hernieuwbare energie en duurzaamheid in het Zuiden.

### Samenvatting:

Humasol is een Belgische organisatie die studenten de kans biedt hernieuwbare energieprojecten uit te voeren in het Zuiden. Humasol draait daarbij volledig op geëngageerde studenten met een interesse in ontwikkelingssamenwerking en duurzaamheid. Elk jaar nemen meer dan 30 studenten uit verschillende opleidingen deel aan een technisch, sociaal en/of cultureel project samen met de lokale bevolking in landen zoals Benin, Kenia, Congo en Peru. Ze werkt hiervoor samen met tal van Vlaamse universiteiten. Deze multidisciplinaire projecten lopen dan ook vaak in het kader van een stage.

### Instelling:

Humasol

### Meer info:

[www.humasol.be](http://www.humasol.be)

## 6.2.4. Leeromgeving voor internationalisering en duurzaamheid

Een vierde mogelijkheid is het creëren van een leeromgeving in Vlaamse hogeronderwijsinstellingen waarbij aandacht voor internationalisering en duurzaamheid geïntegreerd wordt benaderd.

### **Inspiratie 1: begeleiding mobiliteit studenten**

Bij het begeleiden van studenten die naar het buitenland vertrekken moet er aandacht gaan naar global citizenship in functie van een duurzame samenleving.

### **Voorbeeld 27: Workshop voor uitgaande studenten – UCOS**

#### **Samenvatting:**

UCOS begeleidt studenten die in het kader van een stage, onderzoek of vrijwilligerswerk naar het 'Zuiden' of elders in de wereld trekken met het oog op het ontwikkelen van wereldburgerschapcompetenties.

Dit zijn competenties die hen in staat stellen om op actieve wijze een bijdrage te leveren aan rechtvaardige Noord-Zuid-verhoudingen en aan een solidaire, duurzame wereld.

Zo worden er voorbereidingsdagen georganiseerd waar volgende centrale thema's en vragen aan bod komen:

- Het opbouwen van een intercultureel referentiekader
- Het reflecteren over de eigen bijdrage tijdens en na de ervaring in het Zuiden
- Het communiceren over en binnen een andere cultuur
- De omgang met mensen binnen een andere socio-economische context

De studenten krijgen aan de hand van concrete cases, oefeningen en groepsdiscussies ideeën, handvaten en tips mee voor een leerrijke ervaring in het Zuiden. Interculturele competenties worden ingeoefend aan de hand van interactieve methodieken.

De voorbereidingsdagen worden georganiseerd in samenwerking met Vlaamse instellingen van het hoger onderwijs.

#### **Instelling:**

Universitair Centrum voor Ontwikkelingssamenwerking

#### **Meer info:**

[an.maeyens@ucos.be](mailto:an.maeyens@ucos.be), tel.: 02/614.81.65. of [www.ucos.be](http://www.ucos.be)



## **Inspiratie 2: milieu-impact studentenmobiliteit**

Er is zeker nog vooruitgang te boeken m.b.t. de milieu-impact van studentenmobiliteit. Incentives kunnen worden gegeven bij duurzame manieren van verplaatsen (bijvoorbeeld: pro trein) en samenkomen (bijvoorbeeld: pro virtuele vergaderingen).

### **Voorbeeld 28: Pleiten voor duurzame mobiliteit bij Erasmusstudenten - UGent1010**

#### **Samenvatting:**

UGent1010 pleit voor een duurzame mobiliteit bij Erasmusstudenten. Jaarlijks kiezen ongeveer 270 000 studenten voor Erasmus. Deze doelgroep sensibiliseren om alternatieve vervoersmiddelen te gebruiken bij de verplaatsing naar de bestemming, kan een grote impact hebben. Dit past ook binnen de doelstellingen van het Erasmusprogramma: zelfstandigheid en verantwoordelijkheid ontwikkelen. UGent1010 pleit ervoor dat de Universiteit Gent hierover een duidelijk standpunt inneemt om zo een voorbeeld te vormen voor andere universiteiten en bij uitbreiding voor de Europese Commissie om duurzaamheid in het volledige Erasmusprogramma te integreren.

Concreet pleit UGent1010 voor:

- Wijzigingen aan de Erasmusinfobrochure:
  - *Algemene info meegeven over de impact van vliegtuigreizen.*
  - *Informatie over alternatieve vervoersmiddelen zoals bus, trein en volle auto's (inclusief verwijzingen naar handige websites over duurzame mobiliteit (carpooling eurostop.be, raileurope.com, compenco2.be).*
  - *De voorpagina van de Erasmusbrochure waar momenteel een afbeelding staat van een vliegtuig vervangen door een trein.*
  - *Een online forum op de website waar studenten kunnen afspreken om samen te reizen en waar een plek is voor getuigenissen van studenten die bijvoorbeeld avontuurlijk gelift hebben of gefietst zijn naar hun Erasmusbestemming.*
- Een actieve aanmoediging om voor een duurzaam vervoersmiddel te kiezen. Concreet:
  - *De UGent zou bijvoorbeeld een Erasmusbus kunnen organiseren. Deze bus volgt een route waarop verschillende Erasmusbestemmingen liggen.*
  - *Financiële tegemoetkoming voor duurzamere vervoersmiddelen. Dit kan bijvoorbeeld door de beurs van vliegtuigreizigers met een klein percentage omlaag te laten gaan om die van de duurzame reizigers te compenseren. Ter info: de vliegtuigmaatschappij Brussels Airlines voorziet bijvoorbeeld kortingen voor uitwisselingsstudenten. Analoog kan dit ook gebeuren voor duurzame vervoersmiddelen*
- Statistieken bij te houden over welk vervoersmiddel de studenten gebruiken. Aan de hand daarvan zou een duurzaamheidsstrategie op het vlak van Erasmus mobiliteit kunnen uitgewerkt worden en kan de Ugent de koploper worden op het vlak van duurzame Erasmusmobiliteit.

#### **Instelling:**

UGent1010

#### **Meer info:**

[deiraderijcke@gmail.com](mailto:deiraderijcke@gmail.com)

[janis.baeten@hotmail.com](mailto:janis.baeten@hotmail.com)

### 6.3. Werf 3: Capaciteitsopbouw staf

Ook de staf (docenten, onderzoekers, ondersteund personeel) van een organisatie kan zich inzetten voor een internationalisering in functie van duurzaamheid. Zij kunnen hiervoor eveneens de mogelijkheden krijgen via bijvoorbeeld vormingen (bv: doctoral schools), initiatieven in het kader van stafmobiliteit of deelname aan internationale netwerken.

#### Voorbeeld 29: Institutional University Cooperation (IUC) - VLIR-UOS en Anton De Kom University

##### Samenvatting:

VLIR-UOS ondersteunt langdurige multidisciplinaire samenwerking tussen Vlaamse academici en een universiteit in het Zuiden. Deze samenwerking kan 10 jaar of meer bedragen. Zo ook bij AdeKUS, een unieke samenwerking tussen de Anton de Kom Universiteit in Suriname (AdeKUS) en enkele Vlaamse universiteiten. Er zijn zes afzonderlijke projecten opgenomen in dit partnerprogramma (bijvoorbeeld het opzetten 'Master of Sciences programme on education for sustainable development'). Tijdens de implementatie van het Partner Programme zal Anton de Kom Universiteit evolueren naar een instituut met hoog gekwalificeerd wetenschappelijk onderwijs, onderzoek en maatschappelijke dienstverlening om het bewustzijn en het welzijn van de mensen van Suriname te verbeteren.

##### Instelling:

VLIR-UOS en Anton De Kom University (Suriname)

##### Meer info:

<http://www.vliruos.be/nl/>

#### Voorbeeld 30: Lerend netwerk 'gelijke onderwijskansen in Noord en Zuid' – VVOB

##### Samenvatting:

VVOB bouwt aan een Noord-Zuid dialoog over gelijke onderwijskansen. VVOB wil Vlaamse lerarenopleiders en pedagogisch begeleiders inspireren met voorbeelden van goede praktijk uit het Zuiden. Het is een manier om kritisch te reflecteren over gelijke onderwijskansen in Vlaanderen én het belang van onderwijs voor ontwikkeling te onderstrepen. De gedeelde uitdaging om de kansen voor kwaliteitsvol onderwijs voor alle kinderen te verbeteren (een duurzaamheidsvraagstuk) wordt belicht vanuit een internationaal perspectief.

##### Instelling:

Vlaamse Vereniging voor Ontwikkelingssamenwerking en Technische Bijstand

##### Meer info:

[www.vvob.be](http://www.vvob.be)

## 6.4. Werf 4: Valorisatie van maatschappelijke impact

Tot slot moeten inspanningen die door de staf (onderzoekers en docenten) geleverd worden in functie van duurzaamheid ook gevaloriseerd worden. Voorlopig wordt nog hoofdzakelijk het aantal publicaties gevaloriseerd maar dus niet of iemand maatschappelijke impact teweegbrengt. Het spreekt voor zich dat er zeker moet gezocht worden naar manieren om maatschappelijke impact mee te nemen als positief punt in een evaluatie.

### Voorbeeld 31: An initial analysis of Research Excellence Framework (REF) - HEFCE

#### Samenvatting:

Een interessante studie over de valorisatie van impact en het in kaart brengen van impact van onderzoek is te vinden op de website Higher Education Funding Council for England. Deze studie omvat een analyse van 6679 impact case studies die veranderingen en voordelen aangeven voor de economie, de samenleving, de cultuur, het beleid, de gezondheid, het milieu en de kwaliteit van het leven, zowel in de UK als daarbuiten.

#### Instelling:

Higher Education funding Council for England.

#### Meer info:

<http://www.hefce.ac.uk/pubs/rereports/Year/2015/analysisREFimpact/Title.103621.en.html>

## 7. Grensoverschrijdende duurzaamheid in de praktijk

Deze nota is een start voor een diepgaander debat over de mogelijkheden om de praktijk te oriënteren in de richting van 'grensoverschrijdende duurzaamheid'. Maar tegelijkertijd is deze nota ook een 'call to action' voor 'grensoverschrijdende duurzaamheid'. Meer geïntegreerd werken aan duurzaamheid en internationalisering binnen hoger onderwijs kan een versterkt antwoord bieden op de mondiale maatschappelijke uitdagingen die in elk maatschappelijk debat aanwezig zijn. De vele inspiratiepistes en voorbeelden in deze nota, de bouwstenen om verandering mogelijk te maken, geven een overtuigend bewijs dat dit mogelijk is.

## 8. Referenties

Het hoofdstuk over duurzaamheid in een mondiale samenleving werd grotendeels overgenomen uit de adviesnota 'duurzaamheid in onderzoek'- Departement LNE Ecocampus

- Daly, H. E. 1990. *Toward some operational principles of sustainable development*. Ecological Economics 6: 1-2.
- Dedeurwaerdere, T. 2013. *Sustainability Science for Strong Sustainability*. Report for the Minister for Sustainable Development and Public Administration of the Walloon Government of Belgium. Université Catholique de Louvain & Fond National de la Recherche Scientifique.
- Dietz, S. & Neumayer, E. 2007. *Weak and strong sustainability in the SEEA: concepts and measurements*. Ecological Economics 61: 617-626.
- Griggs, 2013. *Sustainable Development Goals for people and planet*. Nature 495: 305-307.
- Hopwood, W. Mellor, M. & O'Brien, G., 2005. *Sustainable development: mapping different approaches*. Sustainable Development 13: 38-52.
- Knight, J. (2003). *Updated internationalization definition*. International Higher Education, 33, 2-3.
- Steffen et al., 2015. *Planetary boundaries: guiding human development on a changing planet*. Science 347 (6223).
- Waas, T., Hugé, J., Verbruggen, A. & Wright, T. 2011. *Sustainable development : a bird's eye view*. Sustainability 3: 1637-1661.







# Colofon

Departement Leefmilieu, Natuur en Energie  
Afdeling Milieuintegratie- en subsidiëringen  
Koning Albert II laan 20 / 8  
1000 Brussel

De nota is een gemeenschappelijk initiatief van het Departement Leefmilieu, Natuur en Energie (LNE) en het Departement Onderwijs & Vorming. Met dank aan: Axel Aerden (senior beleidsadviseur, NVAO), Els Apers (beleidsmedewerker en studentenbegeleider, KDG), Geraline Blijleven (beleidsmedewerker, KDG), Soetkin Bauwens (adviseur gelijke onderwijskansen, VVOB), Marc Craps (OP-hoofddocent Faculteit Economie en Bedrijfswetenschappen, KU Leuven), Frederik De Decker (afdelingshoofd internationale betrekkingen, UGent), Gunilla De Graef (beleidsmedewerker en docent KDG), Marieke De Vos (pedagogisch verantwoordelijke, Studio Globo), Stefaan Dondeyne (post-doctoraal onderzoeker, Groep Wetenschap en Technologie, Departement Aard- en Omgevingswetenschappen, KU Leuven), Mieke Govaerts (beleidsmedewerker, Departement internationaal Vlaanderen, ) Karine Hindrix (coördinator internationalisering, KHLeuven), Ruth Jamers (stafmedewerker dienst onderwijs-ontwikkeling, PXL), Jürgen Loones (beleidsmedewerker EDO, Departement LNE), Peter Schildermans (ecocampusmedewerker, Departement LNE), Maud Seghers (adviseur VVOB), Magalie Soenen (beleidsmedewerker internationalisering, Departement Onderwijs & Vorming), Ellen Vandenplas (ecocampusmedewerker, LNE), Piet Van Hove (hoofd internationalisering, UA), Kristien Verbrugghen (directeur, VLIR-UOS).

Redactie: Departement Leefmilieu Natuur en Energie, Ecocampus

V.U.: Jean-Pierre Heirman, Secretaris-generaal, Departement Leefmilieu, Natuur en Energie

Depotnummer: D/2016/3241/075



DEPARTEMENT  
ONDERWIJS  
& VORMING

DEPARTEMENT  
LEEFMILIEU,  
NATUUR & ENERGIE

Koning Albert II-laan 20/8  
1000 Brussel